

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

BERDAQ LIRIKALARINDA AFORIZMLER

Allamberganova Patima Joldasbaevna,
QMU doçenti,
patima.allamberganova@bk.ru,
+998973551737

Annotaciya: Maqalada qaraqalpaq klassik shayıru Berdaqtıń didaktikalıq, yumor-satirialıq lirikalarında aforizmlerdiń qollanılıw ózgeshelikleri ashıp beriledi.

Tayanış sózler: Klassik, aforizm, didaktika, yumor-satira, lirika, janr, shayıru, tematika, ideya.

Aforizm–adamzat tariyxınıń oǵada alıs, áyyemgi dáwirlerinde payda bolǵan. Aforizmler xalıq dan\alıq sózlerine uqsas bolıp, tereń mázmunǵa iye boladı. Aforizm grekshe «aphorismos» sózinen alınıp, «danalıq sóz» degen mánini bildiredi. [1; 23] Aforizm – (grek sózi) ayaqlanǵa\ń pikırdı qısqa, ótkir túrde beriw degen mánini |añlatadı. [1; 23] Aforizm qanday da bolsa jámlengen oy-pikırdı beretuǵın tereń mánili, tujırımı sóz.

Barlıq xalıqlarda bolǵanıday-aq, áyyemgi túrkiy tilles xalıqlarda sonıń ishinde qaraqalpaq xalıqında da aforizmler bolǵan, ol áyyemgi esteliklerde de iz qaldırǵan. Bunıń mısaldın Orxon-Enisey jazıwlarınan, Mahmud Qashǵarıydiń «Devanu luǵatıt túrk» miynetini menen Yusup Has Hajibtiń «Qutadǵu bilig» dástanınan kóriwge boladı. Sonıń menen birge xalqımızdıń bay ádebiy ǵazıynesi «Alpamıs», «Qoblan» hám basqa da dástanlarda aforizmlerdiń kóplep bolıwı tosınnan emes. Aforizmlerde adamlardıń filosofiyalıq oyları, turmıstaǵı bayqawları hám tájriybeleri ,olardıń hár qıylı sezimleri, solardıń ulıwmalasqan juwmaqları sáwlelenedi. Olar kórkem hám tereń mazmunlı bolıp, aytıwǵa qolaylı bolǵanlıqtan naqıl-maqallar sıyaqlı tilde keńnen qollanıla baslaydı. Bunday aforizmlerdi awızeki hám jazba tilde orınlı paydalanıw aytılajaq pikırdıń kórkem hám tereń bolıp shıǵıwına alıp keledi

Aforizmler kópshilik jaǵdayda jazıwshılar hám shayırlar tárepinen kóplep dóretiledi. Buǵan olardıń shıǵarmalarında turmıs shınlıǵınıń durıs sáwleleniwı, avtordıń turmıstaǵı áhmiyetli nárselerdi súwretlep, olardan ulıwma juwmaq shıǵarıwı hám sol sebepten olardıń shıǵarmalarınıń xalıq arasına keń taralıwı sebepshi boladı. Qaraqalpaq ádebiyatınıń klassikleri, Jiyen jıraw, Kúnxoja, Ajıniyaz, Berdaq ózleriniń ólmes shıǵarmaları menen xalıqqa keńnen tanılǵan. Xalıq olardıń shıǵarmaların súyip oqıǵan hám tıńlaǵan. Sol dáwirde óziniń baspa sózine yamasa jazıwına iye bolmaǵan xalıq olardı awızdan–awızǵa taratıp, biziń zamanımızǵa deyin saqlap kelgen. Shayırlarımızdıń shıǵarmalarındaǵı tereń mánili, uyqasıqlı ótkir sózler xalıq arasında kem-kemnen aforizmlerge aylanıp ketken. Sonlıqtan da klassik

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDÁ ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

shayırlarımız tárepinen dóretilgen aforizmlerdi óz aldına jıynaw, hár tárepleme úyreniw, olardıń mazmunın hám kórkemlik ózgesheliklerin anıqlaw úlken teoriyalıq hám ámeliy áhimiyetke iye.

Biz qaraqalpaq klassik shayırı Berdaq (1827-1900) shıǵarmalarında aforizmlerdiń qollanılıwına toqtamaqshımız.

Berdaq (Berdimurat) Ğargabay ulı shıǵarmaların ulıwma qaraqalpaq xalqınıń milliy turmısı dewge boladı. Berdaq xalıqtıń qayǵı-hásiretin jırlaw menen birge, ómirge jasawǵa jigerlendirdi, sociallıq teńlik ğarezsizlik ushın gúreske ruwxlandırdı. Shayırdıń «Xalıq ushın», «Jaqsıraq» sıyaqlı qosıqları, «Ernazar biy», «Amangeldi» poemaları, «Aqmaq patsha» dástanı usınday mánidegi xalıqtıń oy – sezimine kúshli tásir jasaytuǵın gúressheń ruwxtaǵı shıǵarmalar boldı. Berdaq haqqında alımlardan N. Dawqaraev, Q. Ayımbetov, I. Saǵıtov, O. Kojurov, M. Nurmammedovlar dáslepki sóz etkenler boldı. Shayır shıǵarmaları ózi jasap ótken dáwirlerden-aq xalıq arasına keń tarqalǵan, ayırım qosıq qatarları danalıq sóz naqıl-maqal formasında xalıq arasında aforizmge aylanıp ketken. Berdaqtıń násiyat qosıqları qatarına «Oylanba», «Zamanda», «Xalıq ushın», «Nadan bolma», «Qashan ráhátlanadursań», «Bilgeysiz», «Balam» qosıqları kiredi. Bul shıǵarmalarında shayır hár bir insandı jaqsı pazıyletlerge baǵdarlap, jaslayınan miynetkesh bolıwǵa, kisiniń haqısın jemewge, aytqan sózinde, bergen wádesinde turıwǵa, ata-anasına, eline, xalqına qolınan kelgenshe xızmet etiwge jası úlkenlerdi sıylawǵa, jası kishi, ğárip-qáser, jetim-jesirlerge járdem qolın sozıwǵa h.t.b. kóplegen eń joqarǵı adamgershilik qásiyetlerdi iyelewge násiyat etken. Shıǵarmalarında aytqan shayırdıń bul násiyat sózleri búgingi kúнге shekem óz áhmiyetin joǵaltqan joq, keleshek talaplarına da tolıq juwap bere aladı. Jámiyette jasawshı adamlar arasında jaqsı da, jaman da boladı, sol sıyaqlı kúndelikli turmısta jaqsılıq is-háreketiń de, jamanlıq is-háreketiń de bolatuǵınlıǵı haqıyqatlıq. Máselen «Xalıq ushın» qosıǵında:

Jaman joldas paydasına ildirer

Jaqsı joldas adamgershilik bildirer... [2;76]

Bul jerde shayırdıń dóretiwshilik sheberligi, ol jámiyettegi jaqsılar menen jamanlardı, turmısta gezlesetuǵın jaqsılıq penen jamalıqtıń ózara salıstırıp sıpatlama bergen hám xalıq danalıǵındaǵı «Jaqsıǵa jantas, jamannan qash» degen násiyattı bassılıqqa alǵan. Solay etip, bul qatarlar da óz-ózinen xalıq arasında awızdan – awızǵa tarap danalıq sózler sıpatında aytılıp júr. Jáne de usı qosıqta:

Jaqsınıń úyine ada\m kóp keler,

Jaman bolsa\, onıń kózi jep keler...

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIVDIN INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

... Jaqsı adam tuwıladı el ushın».. [2;76]

-dep Berdaq jaqsı hám jaman adamlardıń minez-qılıqların, oy-pikirlerin, dúnyatanıw túsiniqlerin, is-háreketiniń, basqalarǵa etken qarım-qatnaslarınıń, aldına qoyǵan maqsetleriniń qanday bolatuǵınlıǵın anıq kórsetken. Berdaq shayıw poeziyasında adam balasına tán bolǵan adamgershilik páziyletlerdi de sóz etiwshi qatarlar aforizm sózler sıpatında máselen «Jaqsıraq» qosıǵında berilgen:

.. Jumıs isle tuwılǵan soń el ushın,

Janıńdı ayama elde er ushın...

...Adam balasında bolsın ar-namıs,

Eń kemi júz bolsın kóz kórgen tanıs. -[2;82]

-sıyaqlı qatarlar da búgingi kúni de aradan qansha dáwir ótiwine qaramastan tek Berdaq shayıwǵa tiysili qosıq qatarları sıpatında emes, turmısta kóbinese danalıq sózler sıpatında xalqımız arasında qollanıladı.

«Jaqsıraq» qosıǵı Berdaq shayırdıń shıǵarmaları ishinde joqarı filosofiyalıq pikirler menen berilgen tereń mazmunǵa iye dóretpelerinen biri sanaladı. Qosıqtıń hár bir bánti qısqa hám tujırımlı juwmaqqa iye. Sonıń ushın da bul qosıqtıń derlik hár bir qatarı xalqımızǵa yad bolıp ketken. Mısalı, qosıqtaǵı:

Er jigítke namıs penen ar kerek...

Túrgelip erteden jumısqa shıǵıp,

Qolıńdı qabartıp, belıńdi búgip, -[2;83]

-degen qatarlar tereń mánige iye danalıq sóz sıpatında xalqımızdıń ruwxıy azıǵı esaplanıp kelinbekte. Berdaq poeziyasına ele de itibar berip qarasaq onıń hár bir qosıǵında derlik xalıq júreginen orın alǵan aforizmlik qatarlardı kóplep kóremiz. Sonday-aq Berdaqtıń didaktikalıq dóretpeleriniń biri bolǵan «Balam» qosıǵın da bir neshe aforizmlerdi mısal etip keltiriwimizge boladı. Máselen:

Altaqlama taltaqlama

Birew urdı dep jılama

Ash bolaman dep oylama

Jigerli bol jastan balam.... [2;108]

Mine bul keltirilgen qatarlardan da biz tereń mánili danalıq sózlerdiń úlgisin kóremiz.

«Búlbil» qosıǵınan:

Bardıń isi párman menen

Joqtıń isi árman menen....

Jaqsılar jamandı tekler,

Jamanlar bir gápti kekler... («Bolmadı») qosıǵınan:

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDÁ ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍŃ INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

Jigitlik degen nar eken,

Ǵarrılıq degen jar eken. («Eken») qosıǵınan:

Berdaq poeziyasına tiyisli bolǵan aforizmler tek didaktikalıq qosıqlarında ǵana emes, al yumor-satiralıq qosıqlarında da ushırasadı. Máselen:

Bolis bolsań adam jerseń

Abıray aqsaqal bolǵanıń. [2;63] (“Bilmedim”).

XIX ásirdegi poeziyada ana watandı, el-qalıqtı jırlaw tiykarǵı tema bolıp kelgen. Berdaq dóretilwshiliginde Watandı qalıqtı, táriyplewshi aforizmlik qatarlar «Xalıq ushın» qosıǵında ayrıqsha paydalanǵanın kóremiz. Qosıqtıń hár bir qatarı házirgi kúnde xalıqtıń yadında hám aforizm sıpatında sińisip ketken.

...Adam uǵlı bári birdeyin bolmas ...

...Aqıl adam sózler ertpes izine, [2; 76,77]

Bul mısallarda insan hám onıń jaqsılıq is – háreketleri joqarı dárejege kóterilgen. Aqıllı adamnıń óz izine sóz ertpesten, jaqsı adamlardı óz izine erite alatuǵında qásiyetlerin ulıǵlap, kórsetedi. Juwmaqlap aytqanda, Berdaq óz shıǵarmalarında, ulıwma adamgershiliktiń etikalıq, normaların bassılıqqa aladı. Ulıwma alganda, shayırdıń aqıl-násiyat, el-xalıq, watan, Yumor-satiyralıq baǵdardaǵı qosıqlarında aforizmlik qatarlardı paydalanıw máselesine toqtadıq. Aforizmlerdi qollanıw arqalı shayır qosıqlarında mazmundı tereńlestiriwge, kórkemlikti támiynlewge erisken. Usınday biybaha miyrasları keleshekte de óz qunına iye.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ахметов С, Есенов Ж, Жәрімбетов Қ .Әдебиаттаныў атамаларының орысша – қарақалпақша тусиндирме сөзлиги.- Нөкис, «Билим», 1994, 23-бет
2. Бердақ. Таңдамалы шығармалары. - Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987
3. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 3-том, 2-3-бөлим.- Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979, 72-бет
4. Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы.- Нөкис, 2004.
5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. –Нөкис, «Билим», 1996, 90-бет.